

El lèxic del *Llibre dels feits*, segons Coromines

Antoni Ferrando
Universitat de València

0. Objectius

Crec que només aquells que hem treballat algun aspecte del lèxic històric català abans de l'era digital podem valorar en les seues justes dimensions l'enorme esforç de recopilació de materials i d'anàlisi que va fer Joan Coromines en els seus diccionaris etimològics català i castellà. Ara, la lingüística de corpus ens permet avançar amb passes més segures cap al coneixement més exacte de la llengua dels nostres avantpassats. Això relativitza en certa manera els resultats de les aportacions de Coromines, però no li'n resten rellevància. Ben al contrari, el seu treball extraordinari fa que ens sentim moralment obligats a expressar-li la nostra gratitud més profunda. Un reconeixement que ha de ser alhora crític, per tal com ell, com cada persona, va ser fruit d'un entorn i d'unes circumstàncies, que van condicionar els seus judicis sobre el nostre lèxic històric.

Atès que el *Llibre dels feits* és de fet la crònica de l'expansió territorial de la llengua catalana al segle XIII per terres en què Coromines creia que encara subsistien petges del mossàrab, el nostre lexicògraf hi va veure una font impagable per a documentar un bon nombre de suposats mossarabismes i de mots preromans transmesos pels andalusins arabòfons. Coromines també va aduir la crònica jaumina com a testimoni eloqüent de la variació diatòpica de la llengua catalana. Tot plegat converteix el *Llibre dels feits* - obra redactada a partir de l'evocació oral pel rei dels seus records- en una eina de primera magnitud per a conèixer la història de la llengua catalana al segle XIII. Això prou que justifica que ens hi fixem.

El treball que presente s'estructura en tres apartats. En el primer m'ocupe de la interpretació que fa Coromines del passatge del *Llibre del feits* sobre la rendició dels sarraïns de Peníscola, que demostraria la pervivència del mossàrab en el moment de la conquesta jaumina de Xarq al-Andalus. En el segon apartat, comente el tractament que fa de tres suposats mossarabismes lèxics de la crònica jaumina: *furt*, *vega* i *fonda*. A l'apartat tercer, l'estudi de *sas* i de *arc de Sant Joan* pretén posar en evidència l'interès del *Llibre dels feits* com a manifestació de la variació diatòpica del català al segle XIII. Unes brevíssimes conclusions serveixen de colofó al treball.

En examinar la suposada pervivència del romanç andalusí i dels esmentats mossarabismes i diatopismes al *Llibre dels feits*, em propose dos objectius: 1) analitzar i valorar la ideologia lingüística de Coromines i 2) contribuir alhora a caracteritzar el lèxic de la crònica jaumina. Per a respondre satisfactòriament a les qüestions més estrictament lexicogràfiques, caldria contrastar les informacions de Coromines amb les dels corpus lingüístics del català medieval de què ara disposem. És segur que, gràcies a aquest contrast, es podrien matisar algunes o moltes de les conclusions de Coromines, ja que en uns casos no disposava de la informació que avui tenim i en altres partia de teories molt vigents en els anys inicials dels seus estudis lexicogràfics, però ara superades. No és ara el meu propòsit centrar-me en aquest contrast, sinó més aviat fixar-me en les connotacions ideològiques de les seues anàlisis, sobretot quan poden distorsionar l'objectivitat científica d'algunes de les seues conclusions. Ho faré a partir bàsicament del *Diccionario crítico etimológico castellano* (DCEC) (1954-1957), del *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico* (DCECH) (1980-1997) i del *Diccionari Etimològic i Complementari de la*

Llengua Catalana (DECat) (1980-1991), però també a la llum d'alguns dels seus estudis monogràfics.

En tot cas, sí que cal advertir que Coromines no va estudiar monogràficament el *Llibre dels feits*, tal com ho va fer, per exemple, amb les *Vides de sants rosselloneses*, sinó que es va limitar a poar-hi només les dades lexicogràfiques que més li interessaven, a partir de les edicions disponibles. Concretament, s'hi basà en l'edició del *Llibre dels feits*, de Marià Aguiló (1873), feta sobre el manuscrit de Poblet (1343), conegut com a Ms. H, però amb explicitació d'algunes variants de l'edició valenciana de la *Crònica*, de 1557, i en l'edició de Josep Maria de Casacuberta en nou volums (1926-1962), feta així mateix sobre el Ms. H i també amb explicitació d'algunes variants del manuscrit d'Aiamans, conegut com a Ms. C (1380). Entre les fonts de la crònica jaumina també utilitzades en el *DECat*, Coromines esmenta l'edició modernitzada de Ferran Soldevila (1971), basada en H, però contrastada críticament amb C i amb l'edició de València, i l'edició de Josep Maria Quadrado de la retraducció del segle XIV de la part del *Llibre dels feits* dedicada a la conquesta de Mallorca, feta a partir de la versió llatina de Pere Marsili i publicada com a *Historia de la conquesta de Mallorca* (1850).

Per a aquest treball, a més de comptar amb les fonts tot just esmentades, he recorregut a l'edició crítica del *Llibre dels feits*, de Jordi Bruguera, feta a partir de H; a l'edició filològica del *Llibre dels feits*, d'Antoni Ferrando i Vicent Josep Escartí, feta a partir de C, amb complementació textual de H; a l'edició crítica del *Libro de las gestas*, versió en aragonès de Juan Fernández de Heredia, feta per Francisco José Martínez Roy, i a l'edició crítica del *Liber gestorum*, versió en llatí de Pere Marsili, feta per Antoni Biosca, així com a nombrosos estudis sobre la crònica jaumina dels darrers trenta anys, entre els quals ocupen una posició dominant en el vessant lèxic els de Jordi Bruguera (1991; 1999) i els d'Antoni Ferrando (2001; 2010b; 2014; 2015).

No puc acabar aquests mots introductoris sense expressar el meu agraïment a Josep Martines Peres i a Caterina Martínez Martínez per la lectura crítica d'aquest treball.

1. La prestesa pervivència del romanç andalusí al *Llibre dels feits*

Ja he avançat que Coromines no deixà mai de proclamar que el mossàrab persistí, ni que fos residualment, a les Illes Balears i al futur regne cristià de València fins al moment de la conquesta jaumina. Encara que el nostre filòleg el designà sempre com a mossàrab, jo, ací, alternaré el nom tradicional amb el de romanç andalusí o amb el de romandalusí, una denominació que ha avalat el *Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans (DIEC)*, seguint una proposta de Dolors Bramon.

Coromines no ha dedicat cap monografia a l'estudi del mossàrab, com ha fet, per exemple, Manuel Sanchis Guarner en *El mozárabe peninsular*, però ens parla sovint d'un mossàrab hispànic occidental i d'un mossàrab hispànic oriental, aquest últim amb algunes afinitats amb el català. El nostre lexicògraf es formà filològicament en l'escola de Menéndez Pidal, que postulava el substrat com a factor explicatiu de la fesomia de les llengües hispàniques. La teoria del substrat, encara vigent mentre recopilava materials per als seus diccionaris, li va servir de recurs per a justificar l'autoctonia d'uns quantes mossarabismes, sobretot del català meridional, que no s'ajustaven a la fesomia majoritària del català de Catalunya, que sol designar com a 'català estricte.' El mossàrab seria així, per a Coromines, transmissor no sols de romancismes hispànics orientals, sinó també de mots de les llengües preromanes ibèriques, sense necessitat de recórrer al castellà o a l'aragonès.

Avui sabem que no hi ha cap testimoni documental, directe o indirecte, que confirme la persistència del romanç andalusí al Xarq al-Andalus al segle XIII (Barceló

1984; 2011; Ferrando 1994; 2010a). Al *Llibre del feits* en concret, tots els pactes i transaccions coneguts entre els conquistadors i els vençuts s'estenen en àrab i, per a entendre's amb la població autòctona, sempre calia recórrer a torcimany. Ara bé, s'hi narra un episodi, el de les negociacions per a la rendició dels andalusins de Peníscola, en què es posen en romanç, en boca d'un torsimany sarraí de Terol, els mots d'acceptació dels termes de la rendició.

En efecte, Jaume I conta que, mentre era a Terol, rebé una carta dels moros de Peníscola, a través d'un missatger de n'Eiximén d'Urrea, en què li oferien la rendició d'aquesta vila i del seu castell a canvi de respectar les seues lleis i franqueses. L'única condició que li demanaven és que els termes de la rendició fossen pactats directament amb el rei. Com que la missiva era escrita en àrab, el rei la feu traduir “a un sarrahí [que havia en Terol] qui sabia [ligir] d'algaravia” per tal de comprovar que “les paraules de la carta” corresponien a l'explicació verbal del missatger de n'Eiximén d'Urrea (cap. 153 de C; cap. 182 de H). A la vista de la proposta, el rei es dirigeix ràpidament a Peníscola i, al capítol 155 (184 de H), se'n descriu així l'acord (ed. Ferrando & Escartí, 251-252; ed. Bruguera II, 168):

E nós atorgam-[los] lur ley e aquelles franquees que solien haver en temps de sarrahins; e ells dixeren que eren aparellats de liurar a nós la vila e el castell. E nós dixem-lurs que·ls escrivans nostres no eren aquí, per ço com nós veníem tan cuytadament; mas que escrivissen aquelles coses que·ns demanarien, e nós, que·ns avendríem ab ells. E, quant nós fóssem avenguts ab ells, ço que·ls prometriem, que·ls ho atendríem e·ls ho compliríem. E ells dixeren: ‘Senyor, *quéreslo* tu així? E nós *lo queremos* e nos *fiaremos* en tu e donar-*t'emos* lo *castello* en la tua fe.’ [...].

E aquell dia que entram en Tortosa complim-lurs-ho tot, sí que en l'altre nos en tornam a Paníscola; e foren venguts los escrivans, e feem-lurs les cartes.

En la reproducció de les paraules de rendició, no hi ha pràcticament cap diferència entre la versió de C del *Llibre dels feits*, que he citat, i la de H, que edita Bruguera. Aquesta última explicita que el traductor del parlament dels moros peniscolans era de Terol -com també ho fa Marsili-, mentre que a C és implícit. En el *Libro de las gestas* no es fa constar aquest detall, però s'hi reproduïxen, adaptades totalment a l'aragonès, les paraules d'acceptació dels moros peniscolans: “Señor, *quíereslo* tu assí, et nos lo queremos; et nos *fiaremos* en tú e·t *rendremos* el *castiello* en tu fe” (ed. Martínez Roy, 180). No sabem si *donar-t'emos* i *e nos fiaremos* de C o si *dar-t'emos* i *e·ns fiaremos* de H són les formes que responien a l'original de la crònica jaumina, avui perdut. En tot cas, podem constatar que Marsili i Fernández de Heredia utilitzen *dare* i *render* respectivament. Probablement *dar* de H i *nos* de C podrien ser-ne les formes originals, però tant una solució com l'altra no afecten gaire la coloració morfològica de la frase, que és el que ara ens interessa.

Alguns erudits de la primera meitat del segle XX havien difós la idea que la frase en qüestió reflectia el mossàrab; d'altres, l'aragonès o el castellà. El primer filòleg nostrat que s'hi va pronunciar fou Manuel Sanchis Guarner (1949, 142-143):

¿Es en mozárabe la lengua en que le hablan al rey los moros peniscolanos? No lo cree así Nicolau Primitiu [que la presentava com un “mestall valencià-aragonés i àdhuc portugués”], y yo también lo dudo. Más bien parece que tales frases están pronunciadas en aragonés, y que sea al moro de Teruel que hacía de truchimán, a quien las hayamos de imputar. Nótese, sin embargo, que dice *castello* y no *castiello* como en aragonés, y que tampoco diptonga la forma

rizotónica de *querer*, y recuérdese que la conservación de la -o final la practicaban seguramente también los mozárabes valencianos. De todas formas, es evidente que nuestra lengua valenciana actual es continuación de la que emplea Jaime I, y que es distinta, substancialmente, de la del parlamento de los sitiados.

En concret, Sanchis Guarnier creu que, vist que Jaume I decidí dirigir-se ràpidament a Peníscola per negociar-hi personalment els termes de la rendició, el rei hagué d'endur-se amb ell el sarraí de Terol que sabia algaravia perquè actués d'intèrpret entre ell i els peniscolans, ja que, segons declara, “els escrivans nostres no eren aquí.” Altrament, el rei no hauria pogut assabentar-se verbalment d’“aquelles coses que ens demanarien” a canvi de la rendició. Sanchis (1980, 101) mantingué sempre la seua interpretació inicial de la frase de l'intèrpret turolesc.

En canvi, Joan Coromines (1963, 157-158) ho veié així:

Alguns han cregut que aquests moros, tot i tenir com a llengua pròpia l'àrab, havien après a parlar aragonès i se'n servien per entendre's millor amb el Rei català, però llavors fóra estrany que no haguessin adoptat amb aquest fi la llengua de Catalunya, que els era molt més pròxima geogràficament, i hi devien tenir força relació comercial, pastoral i bèl·lica; d'altra banda, en aquests mots, tan pocs, hi ha diverses formes que no són aragoneses (*quieres* per *quieres*, *castello* per *castiello*, *així* per *assí*, *e ens* per *e nos*, i fins *la tua*), i que de fet ens mostren caràcters fonètics, com la manca de diftongació, indubtablement típics del mossàrab valencià, segons el que ens confirmen els innombrables noms propis en *-ello* [...]. No hem de descartar la possibilitat que el redactor de la *Crònica* (a qui l'aragonès era familiar i el mossàrab no ho era gens) adaptés un poc a l'aragonès les formes d'aquest llenguatge. Però en conjunt les respectà i com que els altres detalls corresponen molt bé a la idea que tenim del mossàrab oriental (recordem que *querre* en el sentit de 'voler' es troba també en català antic), podem creure que tenim ací una mostra prou fidel de com era aquesta llengua extingida.

Per a Coromines, doncs, les paraules transcrites al *Llibre dels feits* reflectien un mossàrab lleugerament aragonesitzat, però en tot cas romanç andalusí oriental, llavors encara conegut, però generalment en desús, diferent del de Castella. I encara va reblar el clau en una nota a peu de pàgina, que esmena implícitament la interpretació de Sanchis:

També s'ha suggerit que aquestes paraules podrien ser les d'un intèrpret aragonès. Però encara que en un altre capítol es parla d'un intèrpret aragonès, en el capítol en qüestió no hi ha referència a cap intèrpret. I la idea que la *Crònica* reproduïx les frases d'un intèrpret i no les dels interessats és inversemblant a tot ser-ho. En tot cas el fet seria sense precedents en tota la *Crònica*.

La interpretació de Coromines ha pesat decisivament en historiadors de la literatura, com Martí de Riquer, i en historiadors de la llengua, com Josep Maria Nadal i Modest Prats, que veuen en la frase un “pintoresc mossaràbic.” Potser això explica la desorientació del medievalista i editor del *Llibre dels feits*, Ferran Soldevila (280), que es pregunta: “¿És que el torsimany no sabia sinó el castellà o l'aragonès, o bé és que el parlar popular del País Valencià s'acostava més al castellà que al català?”.

Al meu parer (Ferrando 1994, 17), la frase en qüestió és una transcripció aproximada de la modalitat aragonesa parlada a Terol, ciutat conquistada el 1171, amb repobladors de procedència aragonesa, castellana i catalana i, doncs, amb una certa barreja lingüística. Hauríem de tenir present, a més a més, altres factors que podrien explicar els trets lingüístics de la frase del torcimany turolenc: 1) no tot l'aragonès presentava el resultat diftongat de la *e*, 2) l'aragonès de Terol estava molt influït pel castellà, i 3) en boca de catalanoparlants, les formes diptongades aragoneses (com ara *Rodriguiello*, *Lopiello*) solien ser pronunciades sense diftongació (*Rodriguello*, *Lopello*). L'episodi de Peníscola demostra que els moros de Xarq al-Andalus no sols no s'entien amb els conquistadors i repobladors catalans o aragonesos, sinó que només parlaven *algaravia*, és a dir, àrab (Barceló 1984). Si els moros de Peníscola haguessen parlat, a més de l'àrab, el romanç que aproximadament reflecteix la susdita frase, al rei ni als seus acompanyants no els hauria calgut cap torsimany, ja que hauria estat una llengua molt pròxima a l'aragonès, que el monarca dominava perfectament (Ferrando 2010a).

No hi ha, per tant, al *Llibre dels fets* cap indicatiu que pugui avalar la persistència residual del romanç andalusí a les terres del futur regne cristià de València.

2. Unes mostres de suposats mossarabismes lèxics

En un dels seus darrers articles, “La unitat de la llengua com a fet científic”, Coromines (1984, 91) reitera la seua convicció que en l'àrab dialectal dels moros valencians persistien, en el moment de la conquesta jaumina, petges fonètiques i lèxiques del romanç andalusí: “no havia mort del tot en totes les comarques i rodalies valencianes, almenys en certs elements de la seva còrpora física i espiritual: fins i tot allà on l'àrab era ja el senyor, era un àrab farcit, podrit, de mossarabisme: més que tot en lèxic, en pronúncia, en tantes coses;” més encara, creu fins i tot, probablement fent-se ressò de les teories encara substratístiques d'Antoni Maria Badia i Margarit a *La formació de la llengua catalana*, que els elements mossàrabs, “encara que decadents en el moment de la Conquesta, eren els més dotats de la capacitat de transmetre's al català.”

Ara bé, en l'article tot just esmentat, Coromines només dona compte de mitja dotzena de suposats mossarabismes: *almorzar*, *coixo*, *fondo*, *trepitjar*, *garbell* i *petxina*. N'hi havia donat algun més, com *collado* o *xodenco*, en el seu estudi sobre la toponímia mossàrab del Maestrat (1970, 143-158). El llistat de “noms mossàrabs” que figuren en l'apèndix del volum I dels seus *Estudis de toponímia catalana* (1970, 251-263) no és sinó una relació de tots els topònims de fesomia fonètica romandalusí de les terres catalanes. Fora d'això, Coromines a penes ha publicat cap article consagrat monogràficament a l'estudi dels mossarabismes. El més conegut és el que dedicà al mot *roder* (1986, 21-27), especialment conegut per la impugnació de la seua etimologia per part de Germà Colón. Un article de Colón titulat “Visió romàntica sobre alguns mossarabismes del català” (349-386), un monogràfic de *Caplletra* dedicat a “El romanç andalusí a revisió”, que vaig coordinar (2011), amb contribucions de Josep Torró, Germà Colón, Ramon Sistac, Cosme Aguiló, Joan Veny i Josep Martines, i uns capítols del llibre *Àrab i català: contactes i contrastos*, de Carme Barceló (2011), que s'ocupen d'aquest tema, han deixat les coses en el seu lloc: en general, la major part dels suposats mossarabismes són aragonesismes, tal com ja ens en vam fer ressò Miquel Nicolás i jo (2011, 82), que els vam batejar com a pseudomossarabismes.

Ara, el meu objectiu no és entrar en l'estudi d'aquestes aportacions crítiques, sinó presentar alguns exemples, concretament tres (*furt*, *vega* i *fonda*), de com Coromines justificà l'origen mossàrab de certs mots presents en el *Llibre dels fets* i de com

justificà la pervivència d'aquest parlar a partir d'aquesta mateixa font. Procediré, tant com em serà possible, a reproduir literalment les seues paraules. I això per dues raons: per la màxima fidelitat al seu pensament i per l'interès dels seus comentaris etimològics.

a) furt

Coromines addueix el *Llibre dels feits* com a primera documentació de *furt* (*DECat* IV, 1984, 235-236, s. v. *fura*), que presenta així: “mot no antic en el català comú i estricte, si bé és antic, genuí i sens dubte heretat del mossàrab en el PV.” Efectivament, el mot apareix en la frase “levada robaria o logre e furt” (ed. Ferrando & Escartí, cap. 455), que és “levada robaria e logre e furt” en l'edició de Bruguera (cap. 529).

Per al nostre lexicògraf, *furt* seria mot del llatí hispànic, almenys de “tota la part meridional”, però no del “nord de l'Ebre,” en què “la romanització fou més tardana i llavors el llatí vulgar havia generalitzat l'ús del neologisme IN-VOLARE, d'on ve *emblar*.” És mot hereditari en castellà i portuguès (*hurto*, *furto*), “però en les altres llengües romàniques és un mot impopular i indubtablement cultisme.” Entre aquestes llengües hi ha el català “estricte”: “fins avui el mot és merament artificial tant a les Illes com en els Comtats i a tot el Principat; [...] figura naturalment en algun text jurídic medieval (d'on s'encomanà a l'estil curial de BMetge, però com a hàpax) i ha estat usat en estil bíblic, però tot això és cultisme. Fins en el matís peculiar de ‘robar furtivament’ era estrany al català antic (fora del llenguatge tècnic dels juristes); aqueixa distinció en català antic s'operava entre *robar* = cast. *hurtar* i *emblar* = cast. *robar*.” En altres paraules, el català antic *robar* feia la funció de ‘robar furtivament’ i *emblar* la de ‘robar, prendre.’

Tot seguit ens explica que “el límit entre els dos usos pogué no coincidir bé amb la frontera occidental de la llengua, i és sabut que la *Crònica* de Jaume I està escrita en llenguatge de matís extrem-occidental; per això va usar-lo (o perquè imita els mots llatins que digué el papa.” En efecte, el mot apareix al *Llibre dels feits* a propòsit de les paraules del papa sobre la croada a Terra Santa: “E l'apostoli començà de parlar en llatí [...]. E a la fi del sermó donà que tots los peccats que havien feyts en aquest món, aquells qui en açò serviren a Déu en aquell loch, tots fossen perdonats, levada roberia e logre e furt.” Deixa entendre, per tant, que l'aparició de *furt* també es podria explicar pel context de les paraules prèvies del papa en llatí.

A continuació, Coromines comenta que l'ús de *furt* era “així en les terres del Nord; en canvi en el País Valencià, ja a la fi del s. XIV, el vell mossarabisme s'obria pas en l'ús comú,” i aporta exemples de *Scipiò e Anibal*, d'Antoni Canals, del poeta Ausiàs March, en un poema “fora de l'estil i llenguatge de la seva obra típica,” i del *Tirant*, per a concloure que “el que és indubtable és que avui *furtar* i *furt* són mots populars en tota l'extensió del PV (i enlloc més) començant pel Maestrat.” “El matís distintiu és l'heretat del llatí, amb la idea de secret,” però amb tendència a emprar *furtar* amb complement de cosa (*furtar* una arma) i *robar* amb complement de lloc (*robar* la casa). I acaba dient: “Que en això [‘l'ús comú’ en el català de València] hi ha un ús respectable, i ja consagrat per centúries, és indiscutible. Que en aquest punt els altres catalans discrepen, i no ho han dit mai així, no ho és menys. I que és pueril parlar d'expressió impròpia, o mancada de finor, en un sentit o en un altre, és cosa que salta a la vista. A ells, parlar altrament no els plauria, i tenen raó, i la gent del Nord i de les Illes no tindrien absolutament cap raó per imitar-los si no és la nefasta mania de calcar el castellà. Tals diferències en res no perjudiquen la unitat de la llengua.” Dit d'una altra manera: només un ús multiseccular, sense connotacions d'impropietat

lingüística i de manca de finor, fa respectable el mot entre els valencians. En conseqüència, *furt* i *furtar* serien, en els usos comuns del català de València, una herència del mossàrab, no compartits pel català “estricte.”

Tanmateix, caldria relativitzar aqueixes conclusions de Coromines, ja que, si bé *furt* i/o *furtar* es documenten sobretot en textos valencians, els veiem també, segons el Corpus Informatitzat del Català Antic (CICA), en textos no valencians no sempre de naturalesa jurídica, com la *Crònica* de Bernat Desclot (finals del s. XIII), de l'àrea nord-oriental, la versió de *Flors de virtut* (s. XV), de l'àrea nord-occidental, o el *Dietari o Llibre de Jornades* (1411-1484), de Jaume Safont, de l'àrea catalanooriental, si bé sempre en un context jurídic. Ara bé, on *furt* i *furtar* són realment freqüents, segons el CICA, és en textos de caràcter jurídic d'arreu de l'àmbit lingüístic català, com el *Llibre de Cort de Justícia de Cocentaina* i els *Costums de Tortosa* (s. XIII); els *Furs de València*, el *Procés de Sueca*, el *Llibre del Mostassaf de Mallorca* (s. XIV); *El procés del cavaller i l'alcavota* de Barcelona, els *Processos de crims de Lleida* i el *Manual de Consells de Gandia* (s. XV), per posar només alguns exemples medievals de diferents àrees dialectals i de diferents èpoques. És interessant remarcar que en una de les tres ocurrences de *furt* en la col·lecció de documents de la Cancelleria reial editats per Mateu Rodrigo (2013 II: 830), la del document número 763, de l'any 1391, el terme va acompanyat per *robaria*: “lo furt e robaria,” poc després d'haver-se referit a les “altres coses qui a vós apareguen esser stades preses e robades de les dites aljames.”

Cal reconèixer, però, que és sobretot en textos valencians o relacionats amb València on *furt*, *furtar* i derivats tingueren ja en l'edat mitjana, tant en sentit jurídic com en sentit figurat, un ús generalitzat i popular i en escrits tant de caràcter literari com no literari, car els veiem ben documentats en obres de tipologia tan diversa com els *Sermons* de fra Vicent Ferrer, les *Cobles* d'Ausiàs March, el *Curial e Güelfa*, l'*Espill*, el *Tirant*, les *Proses mitològiques* de Joan Roís de Corella, el *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, la *Vita Christi* de sor Isabel de Villena, les *Cartes triades dels Borja*, etc. (cfr. CICA). Així, en el *Tirant* i en el *Curial*, *furt* i derivats apareixen en vuit i dotze ocasions respectivament en tota mena de sentits. Aplicant el criteri explicat per Coromines, segons el qual *furtar* i *furt* “són mots populars en tota l'extensió del PV (i enlloc més) començant pel Maestrat” i que “en aquest punt els altres catalans discrepen, i no han dit mai així,” s'imposa la conclusió que els usos de *furt* i *furtar* al *Curial* responen als “usos comuns” del català de València. No anava gaire desencaminat Coromines quan, a propòsit del *Curial*, afirmà que era obra “cuyo léxico parece sugerir un autor valenciano” (*DCECH* I, 1980, XLVII). Tanmateix, en parlar de *furt* al *DECat*, no addueix cap exemple del *Curial*, tot i que coneix molt bé l'obra, potser perquè equivaldria a convertir el suggeriment que fa al *DCECH* en una certesa incòmoda.

En conclusió, la presència excepcional de *furt* al *Llibre dels feits* pot ser indicativa del matis extrem-occidental de la llengua de què parla Coromines, però no necessàriament, ja que apareix en un context jurídic (“levada robaria o logre e furt”), un ús que al segle XIII es donava en tot el català. *Furt* i *furtar* no semblen, doncs, una herència mossàrab, i “l'ús comú” que se'n fa a València s'ha de relacionar amb l'aragonès i amb una dinàmica lingüística pròpia.

b) vega

Al *DECat* (IX, 1991, 71-72, s. v. *vega*), Coromines presenta *vega* com a “bal. ‘xondana, fontada’, ‘orgia’, ‘gustàs que es dóna algú o una colla, mot balear només modern, d'origen incert; és poc probable que vingui del cast. *vega* (mossàrab *baika*)

‘plana d’horta i de regadiu,’” raó per la qual remet a l’entrada corresponent del *DCECH*.

En efecte, al *DCECH* (V, 1983, 755, s. v. *vega*), Coromines considera *vega* “una antiga voz común al cast. con el portugués y el sardo, que procede probablemente de una palabra preromana BAIKA ‘terreno regable y a veces inundado’, de IBAI ‘río’, conservado en vasco” i que “por el Este el área de la palabra *vega* termina con el límite lingüístico catalán, y es de creer que siempre ocurriera así.” La descripció de Coromines remet a una nota que fa així:

Figura un par de veces en la *Crònica* de Jaime I, però en ambas se refere a tierras valencianas donde además se habla hoy aragonés o están cerca de la frontera lingüística. Primero se trata de ‘la *begua* de Xèricha’, luego de la ‘*begua* de Xàtiva’ (ed. Aguiló, pp. 201, 14, 349.5), que antes ha llamado ‘la pus bella orta que anch havíem vista’. Sabido es que hoy solo se dice *l’Horta de València, de Xàtiva, d’Alacant*, etc. Como ahí se trata del momento de la Reconquista, no es inverosímil que don Jaime, siempre tan realista lingüísticamente, remede el mozárabe *vaica* que oiría a los moros, si bien adaptándolo a la forma castellano-aragonesa, que le era más familiar. *Bega ante ravallum* aparece también en el Repartimiento de Valencia (p. 393), creo una vez en todo el Repartimiento, hablando de Cullera. Hoy *vega* (e cerrada y v labiodental) tiene algun uso, aunque poco vivaz, en alguna comarca central valenciana, aunque no como sinónimo de *horta* y del cast. *vega*, sino por ‘pequeño trecho hondo y cultivado junto a un río’. Así lo oí en 1962, por ej. en Salem y en algun pueblo de la zona Júcar-Benicadell, al describirme topónimos; desde luego no ha pertenecido nunca al valenciano general y se trata de supervivencias esporádicas del mozárabe *baiqa* o *bäiqa*.

Heus ací els dos indrets on apareix citat –en realitat tres voltes– *vega* del *Llibre dels feits*:

- “no gosam albergar en la *vega* de Xèrica, e albergam endret lo castell de Xèrica. E els moros vedaven que no gosaven entrar los christians a la *vega*” a C (ed. Ferrando & Escartí, cap. 130), mentre que a H és: “no osam albergar en la *begua* de Xèricha e albergam endret lo castell de Xèricha. E·ls moros vedaven que no osaven entrar los christians a la *begua*” (ed. Bruguera, cap. 153). Fernández de Heredia tradueix per “atendar en la *huerta*” (ed. Martínez Roy, 157). Marsili opta per “in *planitie*” i “in *uallem*” respectivament (ed. Biosca, 176);
- “anam assetjar lo castell en la *vegua* [de Xàtiva]” a C (ed. Ferrando & Escartí, cap. 255), mentre que a H és: “anam assetjar lo castell en la *begua*” (ed. Bruguera, cap. 320). Juan Fernández de Heredia tradueix “assitiosse en la *vega*” (ed. Martínez Roy, 267). Marsili opta per una *amplificatio*, que fa així: “in *quadam satis angusta planitie*” (ed. Biosca, 280).

Ja hem vist que, al *DECat*, Coromines no esmenta cap dels tres exemples del *Llibre dels feits*, on *vega* s’usa com un apel·latiu toponímic. En canvi, hi addueix unes “dades toponímiques escadusseres” del Migjorn valencià: la “*vega* de Banyeres,” “el Barranquet de Salem,” que és definit com una “*vega*,” la “*vega* de les Sorts,” de Teulada, que “són unes *veguetes* que donen pac’ al barranc,” que transcriu sempre amb *v* i que, com veiem, les il·lustra amb exemples en què *vega* és usat com a apel·latiu toponímic. “En canvi, res d’això a la toponímia balear,” afegeix. Ens recorda també que al *DCECH* n’havia adduït altres casos, que presentava com a

“supervivencias esporádicas del mozárabe *baiqa* o *bäiqa*; en Sueca y Cullera aparece, como es normal en varios pueblos valencianos, sólo como nombre propio de lugar, designando en aquélla una extensa partida de huertas y en ésta un suburbio de la ciudad: aquí aparece escrito desde antiguo (y hoy pronunciado) com *b-* i no con *v-*, igual que en la mayoría de los datos del catalán continental,” però, en tot cas, el terme no seria propi del “valenciano general” i és “ajeno al catalán.” Coromines va suposar que Jaume I recorregué a aquest mot perquè el sentia a la població arabòfona de Xarq al-Andalus i l’adaptà al castellà-aragonès, tot i que ell mateix afirma que el mot és “raro” i relativament modern en aragonès.

No sabem si *bega/begua* amb *b-* de H té res a veure amb el mossàrab *baika*, o si és més aviat una transcripció defectuosa del copista. Car, si ens atenim a les dades de totes les versions del *Llibre dels feits* i als exemples que Coromines ha extret de les seues enquestes, ens adonem que en C, en tota la tradició manuscrita del *Llibre dels feits* del segle XIV al XVI i en l’edició de València de 1557 el mot apareix amb *v-*, i ara sabem que és pronunciat amb la fricativa labiodental en les zones en què s’ha documentat coetàniament. En l’edició d’Aguiló s’indica en nota que és amb *v-* en l’edició de València de 1557. També ho indiquen així (*vega*) les edicions de Casacuberta i de Soldevila, que, a més a més, afegeixen el testimoni de C. Coromines ho degué advertir, però preferí silenciar-ho i concedir fiabilitat absoluta a la lliçó de H, perquè li anava bé per a justificar l’origen mossàrab del mot.

En tot cas, cal fer notar que, en el *Llibre del Repartiment de València*, *bega* no apareix només una vegada, sinó dues, la primera relacionada amb Cullera i la segona, com en el *Llibre dels feits*, amb Xàtiva. Heus ací, per tal de veure’n el context, els dos assentaments complets (dir. Ferrando 1978, 212 i 259):

2357.- Martinus de Grau, domos in Aljazira et duas jovatas terre in Corbera, scilicet, in alcheria de Libera; et ortum trium fanecatarum in eadem alcheria; et domos in ravallo de Culera et ortum trium fanecatarum in *bega ante ravallum*; et III jovatas in Zuecha, alcheria de Culera, et domos. (fol. 42r)

2762.-F. de Clocherio, domos in Xativa; et XII jovatas et II fanecatas et quedam reallum et III fanecatas pro orto; et sunt III jovate in *bega de Xativa*; et due vinearum et IIII jovate in termino de Enova. X kalendas julii. [b]. (fol. 70v)

La documentació de *bega ante ravallum* de Cullera del *Llibre del Repartiment* - que correspon a un dels topònims (amb *v-* labiodental) que Coromines sentí de viva veu en les seues enquestes de 1962- es trobava lluny de la frontera lingüística amb el castellà o amb l’aragonès i, per tant, és difícil explicar-ne la presència llavors per contacte lingüístic.

I també cal fer notar que Coromines no degué contrastar els exemples de *bega/begua* de H amb les solucions traductològiques de Marsili (*planitiam* i *ualllem*) i de Fernández de Heredia (*huerta*), on no es fa cap diferència entre *vega*, *planitiam* i *ualllem*. De fet, tal com fa observar Coromines, Jaume I havia designat, dos capítols abans, “la *bega* de Xàtiva” com a “la pus bella orta que anch haviem vista.”

Comptat i debatut, *vega* és al *Llibre dels feits* un apel·latiu toponímic, com encara ho és en el català col·loquial d’almenys una part del País Valencià, potser amb el sentit restringit a ‘pequeño trecho hondo y cultivado junto a un río,’ com creu Coromines. En tot cas, el filòleg català considera que *vega* / *bega* era un terme autòctonon usat pels moros valencians, però alterat per influència del castellà i l’aragonès. Si no el reconeix com a apel·latiu propi del català actual de València deu

ser per tal de no justificar la legitimitat del seu ús, ni que fos en l'àmbit valencià, probablement pel fet de ser un mot idèntic al castellà.

c) fona

Coromines defineix *fona* (DECat IV, 1984, 86, s. v. *fona*) com a 'mandró, bassetja,' que és el seu geosinònim més habitual en el català oriental, tal com ja va fer constar Onofre Pou al *Thesaurus puerilis*: "fona o mandró." La primera documentació que aporta, tant de *fona* com de *fonejjar* 'tirar amb fona,' és la del *Llibre dels feits*. Tanmateix, les *Vides de sants rosselloneses* ofereixen una atestació més primerenca, si bé Coromines no la consigna en el glossari de la seua edició: "moltas vegades luytaven e, ab lo puyn e ab fona jugaven" (cf. CICA).

Heus-ne ací les dues frases del *Llibre dels feits* en què, en el context de la conquesta de Mallorca, apareix el terme:

- "E aduxeren la testa d'Infatil·là a nós, a la host, e feem-la metre en la *fona* de l'almajanech, e feem-la gitar dins en la vila" (ed. Ferrando & Escartí, cap. 71), que esdevé "e aduxeren la testa d'Infatila a nós a la host, e faem-la metra en la *fonda* de l'almajanech e faem-la gitar dins en la vila" (ed. Bruguera, cap. 70). Fernández de Heredia omet el terme en reduir la frase a "él fizo echar con el trabuch" (ed. Martínez Roy, 79), però no Marsili: "rex fecit poni in *funda* machine" (ed. Biosca, 110).
- "E nós haviem feytes moltes *fones*, e els hòmens de la host. [...] E ab les ballestes e ab les *fones* feeren-ho en tal guisa, que no pogren pujar lassús ne desvolvre la *fona* ne baxar la perxa de la brigola" (ed. Ferrando & Escartí, cap. 388), que esdevé "E nós haviem feytes moltes *fones*, e ls hòmens de la host. [...] E ab les balestes e ab les *fones* faeren-ho en tal guisa, que no pogren pujar lessús ni desvolvre la *fona* ni baxar la pertxa de la brigola" (ed. Bruguera, cap. 461). Fernández de Heredia es limita a parlar de "los ballesteros e *fonderos*" (ed. Martínez Roy, 368). Marsili ho havia transformat en "multas baleas et *fundas* habebant" (ed. Biosca, 378).

A la vista de l'ús de *fona* en la segona frase adduïda, Coromines creu que el mot podria tenir també un altre "sentit genèric que abraçava altres aparells de llançament." Ara bé, també constata que actualment "a Menorca *fona* és la part central i més important de la *bassetja* o *passetja*," i això el duu a interpretar la variant *fonda* de la primera frase segons la lliçó de H en aquest sentit: "És versemblant que, amb aquest valor semàntic, el mot sigui l'adaptació catalanesca del mossàrab *fonda*; car és precisament amb aquesta fonètica mossàrab, i amb aquest significat especial, que Jaume I usa el mot quan parla dels moros mallorquins: 'aduxeren la testa d'Ifantilla a Nós a la ost e faem-la metre en la *fonda* del almajanec, e faem-la gitar dins en la vila'."

En tot cas, per a Coromines, la variant *fonda* no provindria directament del llatí FUNDA, sinó que seria una "llatinització del nom aborigen balear de la *fona*", que devia ser el terme preromà hispànic BHONDA / PH(R)ONDA.

Ara bé, atès que *fonda* és l'única ocurrència en H enfront de les altres tres en què s'usa *fona*, atès que aquesta és l'única variant en C i atès que per a Marsili és sempre FUNDA, s'imposa la conclusió que no té cap base l'especulació mossàrbiga de Coromines, en aquest cas limitada al mossàrab de Mallorca. Senzillament, hem d'interpretar *fonda* de H com una transcripció defectuosa del copista. Coromines, en aquest cas, ha preferit deixar-se emmirallar per un imaginari mossàrab de Mallorca

transmissor de BHONDA / PH(R)ONDA que no contrastar críticament les diverses versions del *Llibre dels feits*.

Furt i *fonda* són exemples que prou que il·lustren la manera amb què Coromines enfocava l'estudi d'algunes paraules de transmissió mossàrab del *Llibre dels feits*, sempre amb la convicció que els conquistadors catalans les haurien apreses directament de la població autòctona. Fins i tot n'ha justificat l'autoctonia adduint que "els dialectes mossàrabs eren múltiples i els de les terres catalanes s'assemblaven més al català i a l'aragonès que els parlars de la Manxa o de les serres i planes bètiques" (Coromines 1984, 91). En certa manera -ve a dir-, hi hauria un mossàrab quasi nostre, que contribuiria a singularitzar el català enfront de les llengües veïnes. Tant en *furt* com en *fonda* no hi hauria coincidència amb el castellà, i això, en el cas de *furt*, n'avaloria el reconeixement com a terme propi del català. Tanmateix, en el cas de *vega*, tot i que de "nissaga mossàrab" autòctona, hi veu una contaminació castellanoaragonesa i una coincidència formal amb el castellà-aragonès que en justificaria l'exclusió al *DECat* com un apel·latiu del català actual.

Hi constatem, doncs, una concepció patriòtica del patrimoni lèxic del català. Coromines vol preservar el català d'elements aliens que el puguen deturpar o supeditar al castellà, a l'occità, a l'aragonès o al francès. Aquesta concepció, sovint connotada amb una alta càrrega ideològica, la trobem explicitada ça i lla amb qualsevol pretext (Barceló 1999). Heus-ne ací una mostra, a propòsit de *pendre* (i no *prendre*), localitzada a l'atzar: "Si he insistit, i insisteixo, a tornar a posar en plena vigència (o almenys a declarar admissibles) les formes *pendre*, *madastra* i *padastre*, és sobretot pel meu deure de lluitar per la independència, fixesa i dignitat de la nostra llengua, mil·lenària i sobirana per damunt de tothom -fins de gramàtics, escriptors i lingüistes-, enfront de la constant submissió al patró castellà-francès" (*DECat* VI, 1986, 415, s.v. *pendre*). Fins i tot considera que hi ha un català "raçat," la varietat oriental, per ser més "conservadora" que no l'occidental, tal com llegim en la seua discussió sobre la dicotomia *sàrria* / *sària* (*DECat* VII, 1987, 698, s. v. *sàrria*).

3. El *Llibre dels feits* com a testimoni de la variació diatòpica de la llengua catalana al segle XIII: unes mostres

La variació diatòpica és consubstancial a qualsevol llengua. De fet, la *scripta* de qualsevol llengua és un constructe gràfic que tendeix a ocultar la variació diatòpica. En el cas del catalanesc del segle XIII, i encara abans (Rasico, 243), són nombrosos els testimonis documentals que "suggerixen l'existència d'una primitiva diferenciació dialectal del territori lingüístic català, si més no pel que fa al caràcter fonològic de la llengua". És clar que es tracta d'una divisió dialectal no "tan neta com la que existeix actualment entre els parlars orientals i occidentals", però la tendència hi era i presentava encara, al si de cada un dels dos blocs dialectals, matisacions diatòpiques molt concretes. Rasico (244) ja en destaca vuit per al període "preliterari."

Als darrers anys del regnat de Jaume I (1213-1276) i primers del regnat del seu fill Pere el Gran (1276-1285), època de la redacció definitiva del *Llibre dels feits*, els parlars orientals de Catalunya confonien la *a* i *e* àtones en posició pretònica (*nabot* per *nebot*); pronunciaven com a /ə/ neutra la *e* tònica derivada de la E llarga llatina ([kəd'əna] per *cadena*); tendien a monoftongar en *e* el resultat *ei* del grup llatí ACT (*fet* per *feit*); tendien a monoftongar els grups /kwa/ i /gwa/ en /ka/ i /ga/ (*can* per *quan*, *garda* per *guarda*); conservaven la pronunciació ioditzant del resultat de LY i afins (*paia* per *palla*); començaven a perdre, almenys en les zones més costaneres, la distinció fonètica entre l'africada *ç* i la fricativa *s* en determinat tipus de mots (*cel* per *çel*); solien emmudir la *t* dels grups finals *-nt* i *-nts* (*tans* per *tants*); i, des del punt de vista lèxic, preferien algunes solucions lèxiques més afins a la Gal·loromània (*mirall*

per *espill*). En canvi, els parlars occidentals del Principat mantenien la distinció entre la *a* i *e* àtones en posició pretònica, la pronunciació com a /e/ tancada de la *e* tònica derivada de la E llarga llatina, el resultat *ei* procedent del grup llatí ACT; i tendien a la preservació dels grups /kwa/ i /gwa/, a la distinció fonètica entre l'africada *ç* i la fricativa *s*, a l'articulació de la *t* dels grups finals *-nt* i *-nts* i a l'articulació palatal lateral del resultat de LY i afins; i, des del punt de vista lèxic, preferien algunes solucions lèxiques més afins a la Iberoromània.

Una comparació entre el *Llibre dels feits* i el *Llibre del rei en Pere d'Aragó* (del qual es conserva una còpia de 1295 aproximadament) posa en evidència que som davant dues modalitats diatòpiques del català, per bé que sense una oposició contundent entre tots els trets d'una modalitat i tots els de l'altra. D'ambdues modalitats, encara en podríem segregar una submodalitat diatòpica en el català oriental, la del català septentrional (la del Rosselló), de transició cap a l'occità, que veiem en les *Vides de sants rosselloneses*, i una submodalitat en el català occidental, la del català extremoccidental (la de la Ribagorça i el Pallars), de transició cap a l'aragonès, que veiem en molts aspectes del *Llibre dels feits*. Es pot discutir si el conjunt de trets de cada una de les dues grans modalitats diatòpiques del català del segle XIII permet parlar pròpiament de l'existència de dos blocs dialectals ja en aquella època, però en tot cas som davant de dues varietats geogràfiques de la llengua prou ben definides.

Gràcies a una documentació més nombrosa i més representativa territorialment del català del segle XIV, al qual s'han d'adscriure els dos manuscrits més antics del *Llibre dels feits* que ens han arribat (1343 i 1380), coneixem amb més precisió l'evolució de la variació diatòpica del català en aquesta època i la consciència que se'n tenia (Ferrando & Nicolás, 106-107). La crítica textual i l'estudi de la documentació de l'època ens ajuden a distingir amb un alt grau d'aproximació quins trets d'aqueixes còpies són fruit de la interferència del copista i quins són hipotèticament originals. Certament, H presenta un bon nombre de grafies i algunes alternatives lèxiques que traeixen la mà oriental del copista, Celestí Destorrents. Ja ho va advertir, el 1906, Jaume Massó i Torrents. En canvi, el caràcter canònic de l'antígraf de C (de ca. 1366-1367) i la procedència aragonesa del copista de C, Juan de Barbastro que difícilment podria deixar-hi petges de cap de les dues modalitats diatòpiques del català-, permeten deduir que els trets fonètics i lèxics de C deuen ser més fidels a l'hipotètic text original. Ja ho va veure així el rei Pere el Cerimoniós a l'hora de determinar de quin antígraf haurien de partir les còpies oficials del *Llibre dels feits* que encarregava, com és el cas de C. I això, a pesar de certes regulacions gràfiques i morfosintàctiques que imposava la Cancelleria.

La consciència que les paraules del *Llibre dels feits* proveïen del rei mateix degué contribuir força a la preservació dels trets originals del text jaumí. És per això que el *Llibre dels feits* és una font impagable per a conèixer el català de la darrerria del segle XIII. Des del punt de vista lèxic en concret, convé subratllar que l'alt grau de fidelitat de C al lèxic jaumí és avalat per la versió llatina de Marsili, la versió aragonesa de Fernández de Heredia, la documentació cancelleresca sobre la transmissió del *Llibre dels feits* i la tradició textual valenciana de la crònica jaumina, sense que això obste perquè advertim també en H molts trets de la hipotètica llengua original. Remet a diversos treballs en què m'he ocupat d'aquestes qüestions (Ferrando 2001; 2012; 2014; 2015).

Historiadors ideològicament tan diversos com Manuel de Montoliu, Martí de Riquer i Ferran Soldevila han coincidit a aduir la presència d'un cert nombre d'interferències lèxiques i morfosintàctiques aragoneses en la crònica jaumina com a

prova irrefutable de l'autoria del rei a causa del seu contacte freqüent amb l'aragonès des de la infantesa. Certament, Soldevila (1971, 32) se sorprengué tant de les nombrosos confusions entre *son* i *llur* al *Llibre dels feits* que hi va observar: “Un escriptor –o un orador– d'integral formació catalana (el *lor* aragonès es va perdre molt abans que el *llur* català) no hauria deixat d'usar correctament el *llur* i no hauria mai usat en el seu lloc el possessiu *son* o *sa*, *sos* o *ses*.” Ara bé, no en va traure conseqüències, ni d'aquesta singularitat lingüística –el *llur* ja devia trontollar al segle XIII a l'extrem occidental del català– ni de moltes altres del *Llibre dels feits*. Ben mirat, cap d'aquests historiadors –generalment catalanoorientals– es va plantejar com devia sonar el català que degué aprendre el rei, tot i conèixer que Jaume I passà la major part de la seua infantesa i adolescència (1214-1227), és a dir, entre els 6 i els 19 anys, al castell de Montsó i per les terres situades entre Lleida i Saragossa, en contacte constant amb cavallers, servidors i amics aragonesos i catalans, molts dels quals catalanooccidentals. És aquesta circumstància la que explica a bastament la singularitat lèxica del *Llibre dels feits*, sobretot si la comparem amb la llengua de les altres grans cròniques.

El primer lingüista que destacà el caràcter occidental del lèxic del *Llibre dels feits* fou precisament Joan Coromines. Ho va fer explícitament al DECat, a propòsit de *furt*, *maití* i *sas*. Heus ací literalment les seues observacions:

- a) sobre *furt* (DECat IV, 1984, 235), que ja hem examinat, diu: “El límit entre els dos usos [de furtar i robar] pogué no coincidir bé amb la frontera occidental de la llengua, i és sabut que la *Crònica* de Jaume I està escrita en llenguatge de matis extrem-occidental.”
- b) sobre *matí* / *maití* (DECat V, 1985, 541) afirma “malgrat el fort matis occidental del vocabulari de la *Cròn.* de Jaume I, hi apareixen tots dos”; i
- c) sobre *sas* (DECat VII, 1987, 705) comenta: “Encara era usual a Jaume I, la *Cròn.* del qual està escrita amb un lèxic molt tenyit de termes de Ribag. i les comarques totes que confinen amb Aragó”.

Tanmateix, Coromines, en aquests comentaris, no relaciona tampoc el matis extremoccidental del *Llibre des feits* amb el català que degué aprendre del rei. Però és important remarcar que el nostre lexicògraf, tot i que es fixà fonamentalment en el text de H, copiat per un catalanooriental i amb trets fonètics catalanoorientals (Coromines (1976 I, 180), reconegué que la crònica jaumina tenia aquella orientació diatòpica. Malgrat que les diferències diatòpiques no eren llavors tan marcades com en segles posteriors, aquestes existien i devien ser particularment notòries en les àrees més laterals i aïllades, com són les terres catalanòfones d'Aragó, de la Llitera cap al nord. Si el *Llibre dels feits* reflecteix tan clarament aqueixos diatopismes és sens dubte a causa de la paternitat del rei (Ferrando 2015).

Per contra, Jordi Bruguera, que també basà el seu detallat “estudi filològic i lingüístic” del *Llibre dels feits* en el manuscrit de Poblet, arribà a unes conclusions que contradiuen les de Coromines, ja que va concloure, després d'analitzar certs “notables i pertinents trets fonètics sobretot que revela el text” de H, que “el català de la *Crònica* correspon a la parla oriental, sense perjudici de la possibilitat que, de tant en tant, puguin aparèixer algunes manifestacions lèxiques més pròpiament occidentals, motivades per l'ambientació geogràfica i històrica dels fets narrats” (Bruguera, I, 133). Partia, doncs, de la idea que els occidentalismes del *Llibre dels feits* són accidentals.

En contraposició amb Rasico, Coromines, Bruguera i amb mi mateix, Emili Casanova (98) no concep “cap dialectalisme en l’època, i sí formes populars vivint en variació.” Per tant, com que no s’haurien conformat encara les dues grans modalitats diatòpiques de la llengua catalana, no es veurien reflectides tampoc al *Llibre dels feits*.

El meu objectiu ara és centrar-me només en dos mots del *Llibre dels feits* que reflecteixen unes clares preferències diatòpiques: una d’explicitada, la de *sas*, i una altra de no explicitada, la de *arc de sant Joan*. Ara bé, abans de comentar-los, crec pertinent fer una breu referència als altres dos mots, *furt* i *maití*, que induïren Coromines a explicitar unes consideracions dialectològiques. Ja hem vist el cas de *furt*, tant des de la perspectiva genètica i semàntica com des de la perspectiva diatòpica. Això ens estalvia d’insistir-hi. Pel que fa a *maití*, Coromines constata que “*maití* es troba antigament en textos de matis nòrdic o occidental, i *matí* més aviat en els de llenguatge central i meridional,” i, observant-ne la presència en “els manuscrits de les obres de Lull,” creu que hi és “potser més freqüent.” L’esment a *matí* / *maití* s’explica perquè hi esperava més casos de *maití*, per ser el *Llibre dels feits* de “fort matis occidental.” Ara, gràcies al recompte de casos d’una i altra forma a H i C, a partir de les edicions de Bruguera i de Ferrando / Escartí respectivament, sabem que H presenta 131 ocurrences de *matí* i 1 de *maití*, mentre que C en presenta 125 de *matí* contra 7 de *maití*. Ací, l’ús de *maití* no ens ajuda a situar diatòpicament el *Llibre dels feits*, però per una raó diferent a la de la mera constatació estadística d’aquesta variant, numèricament poc significativa. En el cas de H, perquè el copista catalanooriental ha tendit a substituir *maití* per *matí*, com ha fet també amb altres casos semblants (així, canviant *feit* per *fet*), ja que eren les formes que predominaven en el català oriental del segle XIV i les que el copista devia usar. En el cas de C, perquè el copista aragonès, seguint les pautes cancelleresques imposades pel rei Pere el Cerimoniós, degué tendir a reproduir les formes modernitzades i regularitzades de la còpia oficial de l’Arxiu Reial, que, com hem vist, era probablement de 1366-1367 (Ferrando 2012, 67; 2014; 2015). És interessant remarcar que, en el miler llarg de documents de la Cancelleria reial editats per Rodrigo (2013), sempre apareix *matí*, i ja en documents de 1291 i de 1302. Ara bé, és de notar que, així i tot, el copista de C deixà *maití* en set ocasions, un indicatiu que podria reflectir la preferència del *Llibre del feits* per *maití*, que seria la més esperable en coherència amb el “fort matis occidental” de la crònica reial. És en aquest context que podem explicar-nos l’observació de Coromines al *DECat*, que sabia que al segle XIV, i encara al XV, la varietat occidental del català solia mantenir *maití*.

Òbviament, *furt* i *maití* no són els únics diatopismes, absoluts o relatius, del *Llibre dels feits* (Ferrando 2001). Però ara ens fixarem exclusivament en *sas* i *arc de Sant Joan*, dos dels diatopismes absoluts més clars de *Llibre dels feits*:

a) *sas*

Coromines (*DECat* VII, 1987, 705-710, s. v. *sas*) presenta *sas* com un mot del “cat. occid.,” el defineix com un “planell allargat, a manera de terrassa no àrida ni fèrtil, sovint amb conreus magres o coberta de matoll, i de color grisenc,” el considera d’origen preromà (SASSO) i, pel que fa a l’extensió geogràfica, diu que “en català el mot s’usa o s’ha usat en una llarga faixa ponentina de la llengua, que va des de l’Alta Ribagorça fins a la Plana de Castelló.” El nostre lexicògraf (1965, 175-193) completa ací la informació que havia donat en un article dedicat al terme, “Saso, Sarda, Seix, voces topogràficas de substrato” (1959): *sarda* és una variant molt estesa en terres d’Aragó; *seix*, la variant que ha triomfat en la Conca de Tremp, i *saix*, el resultat

d'una hipotètica variant preromana SAXUM: és en “la vila de Sax prop d'Alacant, en domini murcià, on el mot es presenta amb l'evolució fonètica regular en mossàrab.”

Concretament, al *Llibre dels feits* el mot *sas* apareix esmentat en dues ocasions:

- “E, quant nós fom endret d'aquella serra de Murvedre, començarem-les de fer [les alimares] per totes les torres de València. E nós anam pel *ssas* de sus” (ed. Ferrando & Bruguera, cap. 157); “E, quan nós fom endret d'aquella serra de Murvedre, començarem-les de fer [les alimares] per totes les torres de València. E nós anam pel *secans* de sus” (ed. Bruguera, cap. 187). Fernández de Heredia omet la frase (ed. Martínez Roy, 181). Marsili la tradueix per “Rex autem ibat per *superiores partes*” (ed. Biosca, 197)
- “Cant vench al matí, oïdes les misses, anaren-se armar los escuders e gran partida dels cavallers e meteren-se de la part del *sas* e començaren d'entrar en la vila, a peu” (ed. Ferrando & Escartí, cap. 163); “E quan vench al matí, hoïdes les misses, anaren-se armar los escuders e gran partida dels cavalers; e meteren-se de la part del *sas* e començaren d'entrar en la vila a peu” (ed. Bruguera, cap. 201). Fernández de Heredia omet el mot, tot i que *saso* era ben conegut a l'Aragó. Marsili també l'omet i es limita a traduir que els “scutiferi et pars militum [...] inceperunt peditando intrare uillam” (ed. Biosca, 205).

El *sas* que Coromines descriu arran de la primera ocurrència del mot en el *Llibre dels feits* es troba prop de “la serra que està entre Morvedre e Puçol.” Com ja ens va advertir, el copista de H no entengué el mot, desconegut en el català oriental, i el substituï per *secans*, un mot morfològicament i semànticament pròxim, barreja de *sas* i de *secà*, amb la creença que *sas* voldria dir ‘secà’, quan de fet significa ‘terra àrida.’ No crec que l'alteració tinga res a veure amb la “intenció de precisar un mot en cada context: allà *secans* i més endavant *sas*” (Bruguera 1999, 152), ni tampoc amb la voluntat d'introduir-hi un anacrònic valencianisme: “tenint en compte que tant *secans* com *sas* apareixen en contextos d'ambient plenament valencià, el caràcter de valencianisme d'un mot i d'un altre fóra ben justificat” (Bruguera 1999, 166). Coromines, amb bon criteri, gosa situar aquest *sas* a la vora dels “turons de cap a Xilet, [Mont] Picaio i [la Serra] Calderona.” En la segona ocurrència, el *sas* es troba prop d'una vila a la qual els soldats entren a peu. Per a Fernández de Heredia, és una “alcaría” (ed. Martínez Roy, 188) i, per a Marsili, una innominada “uillam” (ed. Biosca, 205). Soldevila (288) identifica la “vila” amb Montcada, a l'horta de València.

Ara ens interessa fixar-nos en la distribució geogràfica del mot que ens dona Coromines. Originàriament, es documenta en una “gran zona,” “al llarg de la frontera lingüística,” que va “des del Maestrat fins al Pirineu, consistent en dues amples faixes, que no és estreta pel costat català, per la Llitera i Ribagorçana amunt, i més vasta encara per la banda aragonesa. No queda llacuna entre aquestes terres i el Maestrat.” “La zona intensa de *sas* i *saso* no passa gaire de l'Ebre i de la Serra Alcubierre-Monegres, però ja hem vist que n'hi ha pel Baix Aragó i fins a Cast. d. l. Pna.; amb un vigor i antigor que no ens deixen creure en una aportació de la Conquesta.” “Tenim, doncs, aquí, una paraula essencialment peculiar dels Somontans de Navarra, d'Osca, de Barbastre, de Llitera i del Segrià. Si no fos pel petit grup de *sassos* del la vall de Cornudella, podríem dir que és estrany a Ribagorça [...]: les zones de forta vitalitat es troben a la latitud Lleida-Osca-Tudela.” En la zona de la Llitera, el Segrià i el Baix Cinca “el mot és viu encara com a apel·latiu.” Després de la conquesta jaumina de València, *sas* i de la seua variant *sars* es documenten com a apel·latiu a la Plana de

Castelló entre el segle XIII i XV, però “avui ha a penes hi resta més que com a nom propi del Castelló Vell del *Sas*, antiga ciutadella que dominava Castelló del Nord.”

Per la meua part, puc afegir l'exemple de *ssars*, de 1300, que apareix en el *Llibre de Cort de Justícia* de València: “Fo demanat on fo pres, e dix als *ssars* sobre la sèquia de Quart” (Diéguez 201, 405), i recordar que en la tradició valenciana del *Llibre dels feits*, l'original *sas* es convertí en *pas* ‘lloc de pas,’ potser perquè hi havia triomfat la variant *sars*, tal com documentem també en el Manual de Consells de la ciutat de València en sengles citacions de 1325 i 1327 (cfr. CICA).

No es pot excloure que *sas* pogués haver viscut al País Valencià abans de la conquesta jaumina, en tot cas en boca de la població arabòfona. Però l'absència quasi total del mot en la toponímia valenciana fa pensar, com ja intuï Coromines, en una aportació dels nous ocupants, catalans o aragonesos, del territori. La coneixença actual de l'àrea catalana de *sas*, confirma una vegada més que devia ser paraula coneguda per un jove Jaume I, ja que era mot corrent en la llavors catalanoparlant Montsó i en “la Llitera, el Segrià i el Baix Cinca,” on abunda com a topònim i com a apel·latiu.

Sas és sens dubte un diatopisme occidental contundent del *Llibre dels feits*. Malgrat la seua reduïda extensió geogràfica i la seua proximitat i continuïtat amb l'aragonès, Coromines no deixà de considerar *sas* patrimoni lèxic del català. No crec que Coromines hagués subscrit, en el cas de *sas*, “la possibilitat migratòria d'alguns mots” de la *Crònica* que invoca Bruguera (1999, 179) com a justificació de la seua presència en el text jaumí. La posició de Bruguera respon sens dubte al prejudici de considerar H com la versió canònica del *Llibre dels feits*, una percepció avalada per haver esdevingut aquest el *codex antiquior* i sobretot pel fet de ser un manuscrit catalanooriental lligat al nacionalment emblemàtic monestir de Poblet. Així i tot, Coromines (1976 I, 180) no fou aliè a la tradició inaugurada per Marià Aguiló (1873) segons la qual el Ms. H devia ser el que millor reflectia el text original jaumí. Probablement, no va estudiar mai la qüestió ecdòtica ni se la va plantejar.

b) arc de Sant Joan

En l'entrada *arc* del *DECat* (I, 1980, 363, s. v. *arc*) no hi ha cap referència al nom que l'arc de Sant Martí té en C i en tota la família textual que en deriva: *arc de Sant Joan*. Sí, en canvi, al nom de *arc de Sant Martí*, que el copista de H hi va introduir: “levà's un orre temps de levant e feu un arch blau e vermeyl d'aquests que n dien de Sent Martí” (ed. Bruguera, cap. 485). Aquesta frase a C és: “levà's un vent al lavant, e fèu un arch blau e vermell d'aquests que dien de Sent Johan” (ed. Ferrando & Escartí, cap. 411). L'escena passa mentre les naus del rei anaven “endret de la entrada de la ylla de Manorques.” Tant una denominació com l'altra són les atestacions més antigues en llengua catalana. Fernández de Heredia, que es basa en la mateixa tradició textual de C, eludeix el terme així: “moviosse el viento al levant” (ed. Martínez Roy, 384-385) i Marsili es limita a dir que “apparuit *Iris* in nubibus” (ed. Biosca, 391).

En parlar del *arc de Sant Martí*, constata que la denominació és “general avui en el nostre domini lingüístic, salvant que en algun punt diuen més aviat *l'arquet de St. Martí* (Formiguera de Capcir, 196) i cap a Ribagorça *l'arc de Sant Joan* (a Durro, *AlcM*: a les vies de Turbó (Cercuran) és popular el proverbi meteorològic ‘el arco San Chuan -aigua pa deman’ (anuncia pluja: *para-li el bací* recomanen a les terres de la costa, almenys quan surt al matí).” Josep Martines (2012; 2017) ha dedicat dos completíssims estudis al tema, i fa veure que *arc de Sant Martí* és una denominació compartida amb l'occità, mentre que *arc de Sant Joan*, que té un àmbit territorial molt petit en català, enllaça amb *arco de San Juan* (o de *San Chuan*) en una zona aragonesa prou més extensa. El mateix Martines fa observar que, gràcies als atlas lingüístics i a

les monografies dialectals del català i de l'aragonès, podem precisar l'àrea actual d'aquesta denominació. Pel que fa al català, s'estén per l'Alta i la Baixa Ribagorça, la Llitera, el Baix Cinca i part del Segrià. Pel que fa a l'aragonès, inclou tota l'actual província d'Osca i alguns punts de l'interior de la província de Saragossa i del nord i del sud de la de Terol, i encara ultrapassa els límits administratius d'Aragó, ja que apareix també en algun punt de la Navarra oriental i del Racó d'Ademús. Martines també es planteja “si l'*arc de Sant Joan* s'ha de considerar 1) un aragonesisme, és a dir, un manlleu lèxic directe o una denominació generada a imitació del romanç de ponent; o 2) com a un element més d'aquella continuïtat entre el lèxic català, que, seguint la proposta de Veny (1991: 102), pot tenir abast territorial divers o gradual: en aquest cas, comprendria les contrades nord-occidentals més acostades a Aragó.” Amb les dades més amunt adduïdes no sembla que *arc de Sant Joan* pugui ser resultat de la influència aragonesa.

Ben probablement, l'actual àrea de l'*arc de Sant Joan / San Juan* a penes ha variat des que la va recollir el rei Jaume al *Llibre dels feits*. És una prova més de la fidelitat amb què els escriptors van recollir de la boca del rei les seues paraules. I, també, de com el copista de H alterà les paraules originals de la crònica jaumina, mantingudes en C, en tota la tradició manuscrita medieval del *Llibre dels feits* i en l'edició de València, de 1557, que s'ajusten a la versió canònica. De fet, el rei adverteix que l'*arc “blau e vermell”* és “d'aquests que dien de Sent Johan,” una expressió que deixa entendre que no era la denominació més general, *arc de Sant Martí*. Altrament, no hauria fet aqueixa precisió (“d'aquests que dien”).

En efecte, *arc de Sant Joan* és un diatopisme diàfan del *Llibre dels feits*, que confirma l'occidentalitat del text jaumí, o, per dir-ho amb paraules del mateix Coromines, que avala el seu “fort matís extrem-occidental.” Encara a propòsit de l'extensió geogràfica de *arc de Sant Joan*, convé subratllar, com ja apuntà Josep Martines (2012), que és una denominació que, tot i el notable arrelament del seu equivalent aragonès *arco de San Juan* a l'Aragó, no viatjà ni a la zona catalanoparlant del País Valencià ni sembla que ho haja fet a les poblacions de majoria aragonesòfona de l'interior.

Resulta estrany el silenci de Coromines sobre una denominació que, com en el cas de *sas/saso*, és compartida a ambdós costats de la frontera lingüística i amb una extensió si fa no fa prou similar. Coromines consultà el *DCVB*, que el presenta com a denominació pròpia del català i dona una informació detalladíssima sobre fraseologia d'arreu de l'àrea lingüística catalana; degué consultar l'edició de Marià Aguiló (1873), que en nota a peu de pàgina reproduïx la variant “Senct Joan,” presa de l'edició valenciana de la *Crònica* reial, de 1557, i pogué consultar l'edició de Ferran Soldevila (1971), que en nota a peu de pàgina reproduïx la lliçó del manuscrit d'Aïmans i de l'edició de València: “que dien de sant Johan”. L'edició de Josep Maria de Casacuberta no en dona la variant.

Òbviament, Coromines no conegué l'edició de Bruguera, que dona la lliçó “sent Johan” dels manuscrits C, D i E i de l'edició de València. Si l'hagués coneguda, dubte molt que hagués subscrit la interpretació de Bruguera sobre la presència de *arc de Sant Joan*, que presenta com a variant de H, en lloc de considerar *arc de Sant Martí* com a correcció personal del copista de H. Bruguera (1999, 179), partint del prejudici que el *Llibre dels feits* és dialectològicament catalanooriental, també veu en casos com *arc de Sant Joan* un occidentalisme explicable per “la possibilitat migratòria d'alguns mots” o per la presència de determinats personatges. És difícil creure que l'expressió *arc de Sant Joan* fos resultat d'una migració lèxica al segle XIII, enlloc documentada, o de la presència de cavallers aragonesos en una escena que tingué lloc, el 1269,

davant la costa de Menorca, quan el rei estava voltat de cavallers majoritàriament catalans, desconexedors de l'expressió. És més raonable deduir que responia a la modalitat de català que el rei havia après de jove i que també coneixia el redactor del *Llibre dels feits*.

La poca atenció de Coromines a l'estudi del *arc de Sant Joan* al *DECat* sembla fruit de la seua convicció que era un element espuri del català, poc esperable en un text reial, redactat al voltant de la seua cancelleria. No oblidem aquella coneguda presentació del català culte medieval que havia fet Coromines (1971, 276-277):

No hi ha dubte que a l'Edat Mitjana el català era la més unificada de totes les llengües romàniques. Si deixem de banda la poesia, de llengua forastera i artificiosa, la seva literatura en prosa, des de les *Homilies d'Organyà* i el corpus lul·lià fins al *Tirant lo Blanc*, al llarg d'uns tres-cents anys i en una producció diversa i de les més copioses, presenta un llenguatge uniforme, amb molt escassa evolució cronològica; però encara hi crida més l'atenció l'absència de variants dialectals, absència que és total si prescindim de minúcies sense cap relleu, i que a més solament poden trobar-se en els brevíssims textos primitius i en algun autor valencià del segle xv. Llevat d'això, impera pertot arreu un idioma idèntic: el llenguatge de la cancelleria reial. A això es referia Muntaner quan deia que de cap poble hi havia tanta gent d'una mateixa llengua com de catalans. Però qui ha estudiat històricament la dialectologia catalana, s'ha hagut de convèncer que sota aquella koinè literària i administrativa, no gaire interessant per al lingüista en la seva uniformitat gens espontània, havia d'amagar-se una llengua viva més variada, encara que ho fos menys que d'altres.

Coromines escrivia això el 1943, en la introducció al seu estudi lingüístic sobre el manuscrit occitanitzant de les *Vides de sants rosselloneses* de la Biblioteca Nacional de França, en un intent de relativitzar els trets lingüístics ben particulars d'aqueix recull hagiogràfic i de reforçar el discurs sobre la unitat i la singularitat de la llengua catalana en plena dictadura franquista. Cal tenir en compte, a més a més, que llavors només s'havien publicat els dos primers volums del *DCVB*, d'Alcover-Moll, que a penes es coneixien els resultats del *Atlas lingüístic de la Península Ibèrica* i que encara no s'havia concebut l'*Atlas del domini lingüístic català*. Coromines partia, doncs, d'un coneixement prou incomplet del català medieval no literari. Encara que el nostre lexicògraf hi simplificava molt la imatge del català medieval ("la més unificada de totes les llengües romàniques"), ja va advertir en textos com les esmentades *Vides de sants* indicis ("una llengua viva més variada") que la llengua medieval era prou més variada que la dels grans textos literaris i la de la documentació cancelleresca.

L'ús de *sas* i de *arc de Sant Joan* al *Llibre dels feits* és, en un text eixit de la boca del rei, una mostra molt eloqüent de la variació diatòpica de la llengua catalana. En els dos casos es tracta d'occidentalismes. Però Coromines no els tracta de la mateixa manera: mentre que el caràcter preromà i autòcton de *sas* explica l'atenció especial que li presta i la consideració com a terme propi del català, en el cas de *arc de Sant Joan*, la semblança amb l'aragonès i la lateralitat geogràfica extrema de l'expressió el degueren induir a creure que aquesta es devia a la influència de l'aragonès, aliena al català, i és per això que no la va considerar al *DECat*, més enllà de reproduir la informació del *DCVB*.

4. Conclusions

La interpretació que fa Coromines de les paraules de rendició dels andalusins de Peníscola al *Llibre dels feits* posa de manifest la seua convicció, fruit de la seua formació filològica, que encara hi havia un mossàrab residual al País Valencià i a Mallorca en el moment de la conquesta jaumina. Això li permet explicar la incorporació de mossarabismes més o menys alterats al català dels conquistadors i a justificar l'autoctonia d'un cabal lèxic propi que no s'ajusta a la fesomia del "català estricta," és a dir, el de Catalunya.

Molts dels pretesos mossarabismes de l'època no són sinó aragonesismes més o menys adaptats al català. En el cas concret de *furt* i derivats, Coromines n'avalua l'ús habitual de totes les accepcions en valencià per ser d'"ús comú" de tots els temps, a diferència de la resta de l'àmbit lingüístic català. En el cas de *vega*, el descarta com a mot del patrimoni lèxic català per la seua semblança amb el castellà i per l'escassa vitalitat en el català actual de València. Un hipotètic mossarabisme mallorquí *fonda* només és viu en la imaginació de Coromines, no sempre impecable en el control dels documents que maneja.

Els casos de *sas* i de *arc de sant Joan* fan ben palesa la diversitat diatòpica de la llengua catalana al segle XIII.

Els suposats romandalusismes i els veritables diatopismes del *Llibre dels feits* que he examinat posen en evidència que el llenguatge del text jaumí deu respondre al tipus de català que el rei havia après i que hi volgué deixar reflectit per a la posteritat. Coromines ha contribuït força a descobrir-nos-el. El subjectivisme d'algunes de les seues interpretacions, fortament connotades ideològicament, no resten mèrits a unes aportacions admirables per l'extraordinària riquesa de la documentació que maneja i per l'atracció que suscita el to personalíssim dels seus comentaris.

Obres citades

- Anònim. *Curial e Güelfa*. Introducció i edició a cura d'Antoni Ferrando. Toulouse: Anacharsis, 2007.
- Badia i Margarit, Antoni Maria. *La formació de la llengua catalana*. Barcelona: PAM, 1981.
- Barceló, Carme. *Minorías islámicas del País Valenciano. Historia y dialecto*. València: PUV, 1984.
- . "El mozàrabe en l'obra de Joan Coromines." En Joan Solà ed. *L'obra de Joan Coromines*. Barcelona: Fundació Caixa de Sabadell, 1999. 119-132.
- . *Àrab i català: contactes i contrastos*. València / Barcelona, IIFV / PAM, 2011.
- Bruguera, Jordi. "Estudi filològic i lingüístic i vocabulari integral." En *Llibre dels fets del rei en Jaume*, vol. I. Barcelona, Editorial Barcino, 1991.
- . *El vocabulari del Llibre dels fets del rei En Jaume*. València / Barcelona: IIFV / PAM, 1999.
- Casanova, Emili. "La variació lèxica del *Llibre dels feits* en el context de l'època." En *El 'Llibre dels feits'. Aproximació crítica*. València: AVL, 2012. 85-99.
- Colón, Germà. "Visió romàntica sobre alguns mossarabismes del català." En *Estudis de filologia catalana i romànica*. València / Barcelona: IIFV / PAM, 1997. 349-386.
- Coromines, Joan. *Diccionario crítico etimológico castellano (DCEC)*. Madrid: Gredos, 1954-1957. 4 vols.
- . "El problema de Quatretonda i Quatremitjana i la toponímia mossàrab del Maestrat." *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura XXXIX* (1963): 340-352. Reeditat a: *Estudis de toponímia catalana*, II. Barcelona: Barcino, 1970, 143-158.
- . "Saso, Sarda, Seix, voces topográficas de substrato." En *Estudis de toponímia catalana*, I. Barcelona: Barcino, 1965. 175-193.
- . "Noms mossàrabs." En *Estudis de toponímia catalana*, I. Barcelona: Barcino, 1965. 251-263.
- . *Lleures i converses d'un filòleg*. Barcelona: Club Editor, 1971.
- . *Entre dos llenguatges*. Barcelona: Curial, 1976. 3 volums.
- . *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana [DECat]*. Barcelona: Curial, 1980-1991. 9 vols.
- . "La unitat de la llengua com a fet científic." En DD AA eds. *Els PPCC: un debat obert*. València: Tres i Quatre, 1984. 85-94.
- . "Uns brins de mossarabisme valencià." *Caplletra* 1 (1986): 21-27.
- Coromines, Joan & José Antonio Pascual. *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico [DCECH]*. Madrid: Gredos, 1983-1991. 6 vols.
- Institut d'Estudis Catalans. *Diccionari de l'Institut d'Estudis Catalans [DIEC]*. Barcelona: IEC, 1995.
- Corpus Informatitzat del Català Antic (CICA), dirigit per Joan Torruella, amb la col·laboració de Manuel Péres Saldanya, Josep Martines i Vicent Martines; accessible en línia: <http://lexicon.uab.cat/cica>. 2009.
- Diéguez, Maria Àngels ed. *El Llibre de Cort de Justícia de València. Estudi lingüístic*. València / Barcelona: IIFV / PAM, 1999.
- Ferrando, Antoni dir. *El Llibre de Repartiment de València*. Introducció i traducció: Antoni Ferrando. Transcripció: Josep Camarena, Lluís Cerveró, Josep Corell & Jesús Villalmanzo. València: Vicent García Editores, 1978.
- Ferrando, Antoni. "Un mossàrab valencià a l'època de Jaume I." En *Els mossàrabs*. Saó. Monogràfic 21 (desembre 1994): 14-21.

- . “Aproximació dialectològica al *Llibre dels fets*, de Jaume I.” *Arxiu de Textos Catalans Antics* 20 (2001): 511-531.
- . “De Xarq al-Andalus a Regne de València. La situació lingüística i sociolingüística a les terres valencianes al segle XIII.” En Germà Colón & Lluís Gimeno eds. *La llengua catalana en temps de Jaume I*. Castelló: Universitat Jaume I, 2010a. 97-144.
- . “El *Llibre dels fets* del rei en Jaume. La versió canònica de la crònica jaumina.” En *Llibre dels fets del rei en Jaume*. València: AVL, 2010b. 25-58.
- . Coordinador. “El romanç andalusí a revisió.” Monogràfic de *Caplletra* 51 (2011).
- . “Interés dels mss C i H del ‘Llibre dels fets’ per a la fixació textual de la crònica jaumina.” En *El ‘Llibre dels fets’*. *Aproximació crítica*. València, AVL, 2012. 47-80.
- . “Interés de la versió aragonesa del *Llibre dels fets* del rei en Jaume en la fixació del text català.” En Emili Casanova & Cesáreo Calvo eds. *Actas del XXVI Congreso Internacional de Lingüística y de Filología Románicas (Valencia 2010)*, vol. VII. Berlín / Boston: De Gruyter, 2013. 139-150.
- . “A la recerca de l’arquetip del *Llibre dels fets* del rei en Jaume I. Una *traditio* rica i multilingüe.” *Estudis Romànics* 36 (2014): 185-221.
- . “A la recerca de l’arquetip del *Llibre dels fets* del rei en Jaume I. Una aproximació des de la crítica textual, la filologia i la documentació històrica. [Segona part].” *Estudis Romànics* 37 (2015): 149-195.
- Ferrando, Antoni & Miquel Nicolás. *Història de la llengua catalana*. Barcelona: UOC, 2005. Reedició revisada: 2011.
- Jaume I. *Chronica o comentaris del gloriosíssim e invictíssim Rey en Jacme Primer Rey d’Aragó, de Mallorca e de València, compte de Barcelona e de Montpesler, dictada per aquell en sa llengua natural; de nou feyta estampar per Marian Aguiló y Fuster*. Barcelona: Llibreria d’Alvar Verdager, 1873.
- . *Crònica*. Text per Josep Maria de Casacuberta. Barcelona: Barcino, 1923-1962. 9 volums.
- . *Llibre dels fets del rei en Jaume*, ed. Jordi Bruguera. Barcelona: Barcino, 1991. 2 vols.
- . *Llibre dels fets del rei en Jaume*, eds. Antoni Ferrando & Vicent J. Escartí. València: AVL, 2010.
- . *Libro de las gestas de Jaime I, rey de Aragón. Compilación aragonesa patrocinada por Juan Fernández de Heredia*, ed. Francisco José Martínez Roy. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2010.
- . *Liber gestorvm*. En Petri Marsilii, *Opera omnia*, ed. Antoni Biosca. Turnhout: Brepols, 2015. 1-445.
- Martines, Josep. “Aproximació als aragonesismes del *Llibre dels fets* de Jaume I.” En *El ‘Llibre dels fets’*. *Aproximació crítica*. València: AVL, 2012. 101-117.
- . “L’arc de Sant Martí i el diccionari normatiu. Norma lèxica i variació diatòpica.” En *Jornada in memoriam de Josep Panisello: llengua i ensenyament; llengua estàndard i variació lingüística*. Barcelona: IEC, 2017. 15-52.
- Rasico, Philip D. *Estudis sobre la fonologia del català preliterari*. Barcelona: Curial / PAM, 1982.
- Rodrigo, Mateu ed. *Col·lecció documental de la Cancelleria de la Corona d’Aragó. Textos en llengua catalana (1291-1420)*, amb selecció de textos de Jaume Riera. València: PUV, 2013. 2 volums.
- Sanchis Guarner, Manuel. *Introducción a la historia lingüística de Valencia*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1949.

---. *Aproximació a la història de la llengua catalana*. Barcelona, Salvat, 1980.
Soldevila, Ferran. *Les quatre grans Cròniques*. Barcelona: Selecta, 1971.

Sigles

AVL: Acadèmia Valenciana de la Llengua

IEC: Institut d'Estudis Catalans

IIFV: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana

PAM: Publicacions de l'Abadia de Montserrat

PUV: Publicacions de la Universitat de València